

С. Погребняк, доцент Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Роль основоположних принципів права в забезпеченні прав людини

У сучасній літературі проблема забезпечення прав людини нечасто пов'язується з тематикою основоположних принципів права. Проте, на нашу думку, є підстави вважати, що зосередження уваги на подібному зв'язку може бути питанням, доволі перспективним як з точки зору правової теорії, так і юридичної практики. Спробуємо довести це, умовно виділивши кілька напрямків, у яких основоположні принципи права здійснюють важливий вплив на інститут прав людини.

1. Ідеологічна підтримка з боку принципів. Вона полягає в тому, що принципи права допомагають легітимації відповідних груп прав людини. Підтримка з боку принципів є дуже важливою для утвердження інституту прав людини, насамперед у правосвідомості населення.

Слід нагадати, що принципи права є історично більш давньою категорією, ніж права людини. Більше того, можна стверджувати, що поява і загальне визнання інституту прав людини були відповіддю на зухвалі порушення справедливості, чисельні утискування свободи, очевидне заперечення гуманізму, які мали місце в історії людства. Підтвердження цій тезі можна знайти в подіях і наслідках англійської, американської і французької революцій. Але, мабуть, найбільш переконливо подібний зв'язок демонструє трагедія Другої світової війни. Саме необмежене насильство нацистської держави перекреслило установлену ідею людяності, призвело до практичного втілення проекту, в якому людяність вважалася зайвою, де людина була непотребом і виконувала сміховинно мізерну роль об'єкта для ліквідації, нікчемного *res extensa*, позбавленого душі та розуму; при цьому йшлося не про випадкові ексцеси тиранії, а про раціональний проект, який становив основу нацистської держави¹. Це привело до розробки поняття «злочин проти людства (людяності)», створення Організації Об'єднаних Націй, прийняття Загальної декларації прав людини (яка є важливим кроком у напрямі забезпечення прав людини).

¹ *Мере Ж.* Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади: Пер. з фр. – Львів, 2003. – С. 115–116.

Так, кожний з основоположних принципів може бути покладений в основу обґрунтування необхідності існування тієї чи іншої групи прав людини.

Наприклад, обов'язковість гарантування особистих, політичних і соціальних прав можна пояснити, відштовхуючись від принципу справедливості. Зокрема, ідея справедливості в контексті соціального розподілу допомагає найбільш переконливому обґрунтуванню та конституюванню ідеї соціальних прав людини¹. Логічно, що з метою забезпечення рівного допуску до прийняття рішень щодо принципів справедливого розподілу за громадянами мають бути визнані рівні політичні права. Справедливість вимагає також того, щоб кожній особі була надана якнайширша свобода, яка була б сумісною з подібною системою свободи для всіх (перший принцип справедливості Дж. Ролза)², що означає необхідність визнання за людиною широкого переліку особистих прав.

Відповідне обґрунтування може бути здійснене, якщо користуватися ідеєю свободи. Як відомо, в її основі знаходиться принцип автономії, що розглядає людину як співавтора свого власного життя і протиставляє її особі, яка живе без вибору³. Автономія виявляється у здійсненні людиною своєї здатності формувати, переглядати й плекати яку-небудь концепцію блага, а також розмірковувати у відповідності з нею⁴. Іншими словами, ідея автономії пов'язана зі здатністю людських істот мислити самостійно та самовизначатися, передбачає здатність обдумувати, судити, обирати та діяти (чи не діяти — залежно від обставин), тобто обирати моделі поведінки, як у приватному, так і в суспільному житті. Принцип автономії виражає дві основні ідеї: ідею, що люди повинні визначатися самі, та ідею, що демократичний уряд має бути обмеженим, тобто має підтримувати структуру влади, обмежену законами. На противагу доктрині державного суверенітету, принцип автономії наполягає на тому, що народ визначає умови свого об'єднання; і на противагу доктрині народного суверенітету — вказує на важливість встановлення обмеження влади народу за допомогою структури, яка водночас обмежує і надає можливості⁵. Це у свою чер-

¹ *Госепат Ш.* До обґрунтування соціальних прав людини // *Філософія прав людини* / За ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна: Пер. з нім. – К., 2008. – С. 130.

² *Ролз Дж.* Теорія справедливості: Пер. з англ. – К., 2001. – С. 346.

³ *Раз Дж.* Моральні засади свободи: Пер. з англ. – К., 2001. – С. 369–371.

⁴ *Ролз Дж.* Політичний лібералізм: Пер. з англ. – К., 2000. – С. 88.

⁵ Див.: *Гелд Д.* Демократія та глобальний устрій: Пер. з англ. – К., 2005. – С. 172–173.

гу обумовлює необхідність визнання за людиною особистих і політичних прав. Проте свобода — це не лише відсутність обмежень; для того щоб щось робити, необхідні ресурси¹. У цьому випадку соціальні права потрібні для збереження для індивідуума можливостей усвідомлювати себе як особистість, вільно визначати своє особисте буття.

Точкою відліку для прав людини може також виступати принцип гуманізму. Як відомо, такий провідний гуманістичний концепт, як гідність людини без перебільшення є «архимедовою точкою опори»² сучасного західного права і сучасної конституційної держави. Саме гідність людини визнається сьогодні первинним «духовним легітиматором» тих можливостей, які складають інститут прав і свобод людини³. Поважати гідність іншої людини — сьогодні це все більше означає поважати будь-який вибір, який здійснений нею у використанні своїх прав⁴.

Основоположні принципи права також мали велике значення для поширення тих чи інших прав на окремі соціальні групи. Наприклад, саме зміна в уявленнях про справедливість і рівність, виокремлення такого аспекту, як гендерна рівність, сприяли визнанню прав жінок (як відомо, спочатку права людини асоціювалися лише з правами чоловіків), а потім ідеологічно обґрунтували необхідність надання жінкам додаткових прав, запровадження програм позитивної дискримінації.

2. Стратегічне узгодження права і прав людини. Розглядаючи цей напрямок, ми виходимо з того, що основоположні принципи права є найбільш загальними і стабільними імперативними вимогами, закріпленими у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права, і визначають її характер і напрямки подальшого розвитку⁵.

Отже, основоположні принципи ніби закріплюють вихідні параметри правової системи. Враховуючи, що кожний з цих принципів тісно пов'язаний з ідеєю прав людини, можна зробити висновок, що вихідні параметри правової системи є безумовно сумісними з правами людини. Слід також підкреслити, що принципи як вимоги, що визначають на-

¹ Див.: Бауман З. Свобода: Пер. с англ. – М., 2006. – С. 14.

² Государственное право Германии: В 2 т. [Сокр. пер. нем. семитом. изд.]. – М., 1994. – Т. 1. – С. 18.

³ Див.: Добрянський С. Права людини як специфічна форма буття (існування) моралі // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали X регіон. наук.-практ. конф. (5–6 лютого 2004 р., м. Львів). – Львів, 2004. – С. 7.

⁴ Див.: Манан П. Общедоступный курс политической философии: Пер. с фр. – М., 2004. – С. 309.

⁵ Див.: Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістова характеристика). – Х., 2008. – С. 37.

прями розвитку права, поза всяким сумнівом, сприяють послідовному впровадженню до правової системи стандартів прав людини.

Зв'язок між основоположними принципами і правами людини знаходить свій чіткий прояв в ідеї верховенства права. Верховенство права являє собою похідну всіх загальних засад права; як ціннісний сплав ідей справедливості, рівності, свободи і гуманізму верховенство права формує відповідний образ правової системи і визначає ті умови, що дозволяють перетворити цей образ на реальність. Водночас слід визнати, що в його основі лежить ідея підкорення державної влади праву заради гарантування і захисту прав і свобод людини¹. Невипадково в ч. 1 ст. 8 Кодексу адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV верховенство права визначено як принцип, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави². Реалізацію принципу верховенства права насамперед через забезпечення і захист прав і свобод людини вбачає й Пленум Верховного Суду України в п. 1 постанови від 1 листопада 1996 року № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»³. Отже, права людини і принципи права можуть існувати та ефективно діяти тільки в поєднанні — за умов верховенства права.

Крім того, «дружній» зв'язок між принципами права та правами людини допомагає на найвищому рівні усунути напруженість між об'єктивним і суб'єктивним правом. Права людини, пов'язані з категорією суб'єктивного права, є генетично узгодженими з основоположними принципами, які у свою чергу визначають зміст об'єктивного права. Це дозволяє переконатися в тому, що об'єктивне і суб'єктивне право мають спільні засади і не повинні протиставлятися одне одному.

На нашу думку, можливість творення основоположних принципів знаходиться за межами компетенції держави, а відповідні «ліцензійні умови» на правотворчість і судочинство, поза всяким сумнівом, забороняють державі самостійний перегляд та скасування цих принципів, встановлюють обов'язок не порушувати їх у процесі поточної правотворчості, офіційного тлумачення права та правозастосування⁴. Завдя-

¹ Див.: Козюбра М. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 4. – С. 24.

² Офіц. вісн. України. – 2005. – № 32. – Ст. 1918.

³ Бюл. М-ва юстиції України. – 2000. – № 4.

⁴ Див.: Погребняк С. Значення основоположних принципів права для формування і розвитку правової державності // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 3 (54). – С. 95–96.

ки цьому основоположні принципи виконують важливу роль бар'єрів, які захищають право в цілому і права людини зокрема від свавільного державного втручання та демонструють принципову обмеженість державного впливу на право, в тому числі на інститут прав людини.

3. Принципи як орієнтир для правотворчості у сфері прав людини. Слід підкреслити, що з основоположних принципів права можна вивести певні права людини.

Наприклад, зі справедливості виводиться низка процесуальних прав особи, пов'язаних з так званими правилами природної справедливості (principles of natural justice). Концепція природної справедливості була розроблена в Англії наприкінці XVII ст. і передбачає участь зацікавлених осіб у процесі прийняття рішень, які повинні мати можливість висловити свою точку зору в гідних умовах. У другій половині XX ст. вона стала основою міжнародно-правових стандартів щодо належної організації судової влади та її здійснення¹. Природна справедливість обумовлює існування гарантій процесуальних прав особи і насамперед право бути заслуханим у судовому засіданні, вимогу форуму (гласність та змагальність у судовому процесі), чесності і нейтральності судочинства, а також конституційних гарантій щодо судового захисту будь-якого порушеного права особи та гарантій права на судове оскарження дій адміністративних органів². Отже, окремі права людини є безпосереднім розвитком основоположних принципів: їх відсутність у позитивному праві важко навіть уявити.

Крім того, принципами права необхідно керуватися при унормуванні суспільних відносин. Наприклад, при встановленні обмежень прав людини законодавець повинен виходити з необхідності забезпечення справедливості, рівності, свободи і гуманізму, дотримуватися таких стандартів, як пропорційність, правова визначеність і добросовісність. При наділенні певними правами законодавець має забезпечити, зокрема, відсутність дискримінації (вимогу, що випливає з принципу рівності).

4. Принципи як засіб забезпечення прав людини в процесі правозастосування. Як правило, для принципів характерна опосередкована форма реалізації: відповідно до них формулюються норми права, що знаходять своє закріплення в юридичних актах, і здійснюється весь процес правового регулювання.

¹ Див.: Абрисимова Е. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – М., 2002. – С. 120-121.

² Див.: Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. – К., 2001. – С. 67.

Водночас принципи можуть бути і безпосередньою правовою підставою для вирішення справ — наприклад, при застосуванні аналогії права в ненормативних актах. Відомо, що детальна регламентація, за всієї її розвиненості, не може передбачити всього, в той час як загальні принципи можуть охоплювати велику кількість нових і непередбачених ситуацій. Для заповнення прогалів і подолання суперечностей, неминучих у сучасних умовах ускладнення суспільних відносин, необхідно частіше, ніж будь-коли раніше, звертатися до принципів права¹.

Як відомо, правосуддя добудовує (розвиває) право шляхом уточнення, доповнення або виправлення закону: 1) воно уточнює закон, визначаючи та опрацьовуючи можливі альтернативи його тлумачення й обирає найбільш вдалу з них (добудова права *secundum legem*); 2) доповнює закон, домірковуючи його ідеї — зокрема за допомогою правила однакового поводження — там, де бракує того чи іншого правила (відкрита добудова права *praeter legem*); 3) виправляє закон, відхиляючись від змісту слів закону, там, де закон веде до несправедливих чи безглузвих результатів (відкрита добудова *contra legem*)². В усіх трьох випадках добудови права суддя має спиратися на принципи права. Власне обставиною, що легітимує добудову права, є спрямованість останнього на забезпечення справедливості та інших основоположних принципів права.

Проте в дійсності випадки безпосереднього застосування принципів права українськими судами є достатньо рідкісними. Слід погодитись з тим, що суди не привчені застосовувати принципи права, і навіть вірно вирішуючи спори, вони майже ніколи не роблять посилань на той чи інший принцип³. Певний виняток утворює діяльність вищих судових інстанцій, насамперед Конституційного Суду.

Проблема забезпечення прав людини підвищує актуальність безпосереднього застосування принципів. Так, посилання на принцип може дозволити відновити порушення прав людини під час прийняття і застосування норм права. Наприклад, згідно з ч. 3 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України адміністративні суди мають повноваження перевіряти рішення суб'єктів владних повноважень (у тому числі й ті, що стосуються прав людини) на їх відповідність таким принципам права, як рівність, пропорційність, добросовісність, неупередженість тощо.

¹ Див.: *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права: Пер. с фр. – М., 2000. – С. 30.

² Див.: *Циттеліус Р.* Юридична методологія: Пер. з нім. – К., 2004. – С. 116.

³ Див.: *Дедов Д. И.* Юридический метод. – М., 2008. – С. 5.

На сьогодні практика безпосереднього застосування принципів набула найбільшого поширення в діяльності Конституційного Суду України. Вона може бути проілюстрована на прикладі конституційного принципу рівності. Так, Конституційний Суд України констатував порушення принципу рівності при прийнятті законів, що встановлювали різні умови для здійснення виборчого права різними групами однієї категорії виборців (див. рішення від 22 грудня 2004 р. № 22-рп/2004 у справі про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України»¹), для реалізації кандидатами у народні депутати України свого права бути обраними (див. рішення від 26 лютого 1998 р. № 1-рп/98 у справі про вибори народних депутатів України²), для створення політичної партії громадянами України — жителями Автономної Республіки Крим та іншими громадянами України (див. рішення від 3 березня 1998 р. № 2-рп/98 у справі про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим³), для збору підписів громадян на підтримку створення політичної партії і утворення та реєстрації обласних, міських, районних партійних організацій залежно від регіону (див. рішення від 12 червня 2007 р. № 2-рп/2007 у справі про утворення політичних партій в Україні⁴). Визнавши норми цих законів неконституційними, Суд відновив відповідні порушені права громадян.

Посилаючись на принцип пропорційності, який ґрунтується на ідеї справедливості, Конституційний Суд України відновлював порушені права громадян у рішеннях від 29 грудня 1999 р. № 11-рп/99 у справі про смертну кару⁵, від 7 липня 2004 р. № 14-рп/2004 у справі про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу⁶, від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання⁷, від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 у справі про податкову заставу⁸ та ін.

Усе наведене дозволяє зробити висновок, що основоположні принципи права є корисним засобом у справі забезпечення прав людини.

¹ Офіц. вісн. України. – 2004. – № 52. – Ч. 1. – Ст. 3455.

² Там само. – 1998. – № 23. – Ст. 850.

³ Там само. – № 24. – Ст. 896.

⁴ Там само. – 2007. – № 54. – Ст. 2183.

⁵ Там само. – 2000. – № 4. – Ст. 126.

⁶ Там само. – 2004. – № 28. – Ч. 1. – Ст. 1909.

⁷ Там само. – № 45. – Ст. 2975.

⁸ Там само. – 2005. – № 13. – Ст. 674.